
Η φιλοσοφία της φύσης του Επίκουρου και του Λουκρήτιου

Η επικούρεια φιλοσοφία της φύσης ουσιαστικά συνεχίζει και αναπτύσσει πιο πέρα τη δημοκρήτεια ατομική θεωρία. Διατυπώνεται δε ως μια αντίδραση στην πλατωνική προβληματική και ως μια απάντηση στην αριστοτελική κριτική της ατομικής θεωρίας. Στην πραγματικότητα, η επικούρεια φυσική φιλοσοφία αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, την πιο προωθημένη μορφή υλισμού στην αρχαιότητα. Τη γνωρίζουμε δε κυρίως μέσα από την *Επιστολή προς Ηρόδοτον* του Επίκουρου και το φιλοσοφικό ποίημα του Λουκρήτιου, *De rerum natura*.¹ Δεν προτίθεται εδώ να ασχοληθώ με τη σχέση της επικούρειας και της δημοκρήτειας φυσικής φιλοσοφίας,² ούτε βεβαίως με το ζήτημα της πρωτότυπης συμβολής του Λουκρήτιου στην ανάπτυξη της ατομικής θεωρίας, που υποστηρίζουν ορισμένοι μελετητές.³ Θα επιχειρήσω ωστόσο να παρουσιάσω σε γενικές γραμμές την επικούρεια φιλοσοφία της φύσης και ταυτόχρονα να επισημάνω τη σημασία και τα όριά της σε σχέση με την εξέλιξη της υλιστικής σκέψης.

Καταρχάς, η επικούρεια φιλοσοφία της φύσης προϋποθέτει την ανεξάρτητη από τη συνείδησή μας ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου των πραγμάτων, την αντικειμενική δηλαδή ύπαρξη του πραγματικού. Ουσιαστικά πρόκειται για μια βασική αρχή που τόσο ο Επίκουρος όσο και ο Λουκρήτιος επιχειρούν να θεμελιώσουν στη διαδικασία της γνώσης. Η αρχή της αντικειμενικής ύπαρξης του πραγματικού προκύπτει από την εμπειρία. Το ότι τα σώματα υπάρχουν επιβεβαιώνεται, σύμφωνα με τον Επίκουρο, από την ίδια την αίσθηση, πάνω στην οποία πρέπει να βασίζεται το λογικό, όταν διατυπώνει κρίσεις σχετικά με ό,τι είναι μη αισθητό.⁴ Εξάλλου, ο Λουκρήτιος θα υποστηρίξει από τη μεριά του ότι, χωρίς την προηγούμενη αναγνώριση της αντικειμενικής ύπαρξης του κόσμου των πραγμάτων, ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να έχει καμιά βεβαιότητα, καμιά αρχή διαλογισμού. Γράφει:

«Το ότι η ύλη υπάρχει καθαυτή το μαρτυρεί η κοινή αίσθηση των ανθρώπων και αν δεν δεχθούμε καταρχάς αυτή την ακλόνητη βάση, θα είναι αδύνατο για μας να αποδείξουμε οτιδήποτε με το λογικό μας που να αφορά τα πράγματα τα οποία δεν είναι προφανή σε μας».⁵

Ο Επίκουρος, σε αντίθεση με την πλατωνική αμφισβήτηση της αισθητηριακής γνώσης, θα αναγάγει την αίσθηση σε βασική αρχή της γνώσης. Η αίσθηση, γι' αυτόν, είναι το θεμελιώδες κριτήριο της αλήθειας. Επιπλέον, τόσο για τον Επίκουρο όσο και για τον Λουκρήτιο ο αντικειμενικός κόσμος είναι προσιτός στη γνώση, βασική πηγή της οποίας είναι η αισθητηριακή αντίληψη. Ο Επίκουρος δεν δέχεται ότι οι αισθήσεις μας είναι πηγή πλάνης ή ένα ατελές και μη έγκυρο μέσο γνώσης. Η πλάνη δεν έχει την πηγή της στην αίσθηση αλλά στην κρίση. Ο Επίκουρος, τροποποιώντας τη δημοκρίτεια θέση στο ζήτημα αυτό,⁶ θα αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αν καταπολεμάς τις αισθήσεις, δεν θα έχεις κανένα κριτήριο με το οποίο θα μπορούσες να κρίνεις τις προτάσεις που θεωρείς εσφαλμένες».⁷ Δεν είναι οι αισθήσεις που παρουσιάζουν έναν κίνδυνο για τη γνώση μας, αλλά τα συμπεράσματα που συνάγει το πνεύμα μας ξεκινώντας από τα δεδομένα της αίσθησης. Στην κατεύθυνση αυτή, ο Λουκρήτιος μας δίνει μια ενδιαφέρουσα και διεξοδική ανάλυση της διαδικασίας της γνώσης στην οποία υπερασπίζεται την εγκυρότητα της αισθητηριακής γνώσης και εξηγεί τα αίτια της πλάνης.⁸ Σχετικά με την εγκυρότητα της αισθητηριακής γνώσης, ο Λουκρήτιος θα αναφέρει χαρακτηριστικά:

Στην πραγματικότητα, η έννοια της αλήθειας προέρχεται από τις αισθήσεις και οι αισθήσεις δεν είναι δυνατό να ανασκευαστούν. Πρέπει να βρούμε κάποιο αναμφισβήτητο κριτήριο με το οποίο να μπορούμε να παραμερίσουμε το ψεύδος για χάρη της αλήθειας. Αλλά τί είναι περισσότερο αξιόπιστο από τις αισθήσεις; Μπορεί το λογικό που βασίζεται στις απατηλές αισθήσεις να θεωρηθεί ότι έρχεται σε αντίθεση μαζί τους, όταν το ίδιο βασίζεται ολοκληρωτικά στις αισθήσεις; Αν οι αισθήσεις δεν είναι αληθείς, τότε το λογικό στην ολότητά του είναι εξίσου εσφαλμένο. ... Οτιδήποτε αντιλαμβάνονται οι αισθήσεις σε οποιαδήποτε στιγμή είναι το ίδιο αληθινό.⁹

Είναι ενδιαφέρον να δει κανείς πώς στην επικούρεια φιλοσοφία αναπτύσσεται μια αιτιώδης θεωρία της αντίληψης. Τόσο ο Επίκουρος όσο και ο Λουκρήτιος εξηγούν τη διαδικασία της αντίληψης ως μια αιτιώδη σχέση ανάμεσα στα αντικείμενα του εξωτερικού κόσμου και τις αισθήσεις μας, όπου τα εξωτερικά αντικείμενα δρουν πάνω στις αισθήσεις μας μέσω των «ειδώλων» ή ομοιωμάτων που εκπέμπονται απ' αυτά.¹⁰ Είναι μέσα από αυτή την εκπομπή των ειδώλων που πραγματοποιείται το γεγονός της γνώσης. Πρόκειται ουσιαστικά για μια θεωρία της αντίληψης που προϋποθέτει

τόσο την αντικειμενική ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου των πραγμάτων όσο και τη δυνατότητα γνώσης του. Ο Λουκρήτιος επιτίθεται με δριμύτητα κατά των Σκεπτικών που αμφισβητούν τη δυνατότητα της γνώσης. «Αν κάποιος νομίζει πως δεν γνωρίζουμε τίποτε», γράφει ο Λουκρήτιος, «τότε δεν ξέρει ακόμα και αν ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να γίνει γνωστός, μιας και διακηρύσσει πως δεν γνωρίζει τίποτε».¹¹ Βεβαίως, η επικούρεια θεωρία της αντίληψης είναι λίγο απλοϊκή. Ωστόσο, η θέση που υποστηρίζεται είναι κατά βάση σωστή, και θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αποτελεί μια πρώτη διατύπωση των συγχρόνων αντιλήψεων για την αισθητηριακή αντίληψη με βάση τα επιτεύγματα της φυσικής και της φυσιολογίας.¹² Επιπλέον, οι επικούρειες απόψεις για την εγκυρότητα της γνώσης δεν μπορούν να γίνουν δεκτές χωρίς επιφυλάξεις. Για την επικούρεια αντίληψη, το πνεύμα, η συνείδηση, κατανοείται αφηρημένα, ως κάτι το παθητικό, ανεξάρτητα από την κοινωνική πρακτική. Βεβαίως, μια διαλεκτική θεώρηση της γνωστικής διαδικασίας βρίσκεται έξω από τα όρια του προμαρξιστικού υλισμού, και εν πάση περιπτώσει έξω από την προβληματική της επικούρειας φιλοσοφίας.¹³

Αν η πρώτη βασική προϋπόθεση της επικούρειας φιλοσοφίας της φύσης είναι η αντικειμενική ύπαρξη του κόσμου των πραγμάτων και η γνωσιοθεωρητική του θεμελίωση, η δεύτερη βασική της προϋπόθεσή είναι ότι ο κόσμος των πραγμάτων, ο εξωτερικός από τη συνείδησή μας κόσμος, δεν υπάρχει μόνο αντικειμενικά, αλλά είναι και αυθύπαρκτος. Δηλαδή, ότι δεν έχει καμιά σχέση με ό,τι θα μπορούσε να ονομαστεί δημιουργία. Στην πραγματικότητα, στην επικούρεια φιλοσοφία ασκείται μια βίαιη κριτική της θρησκείας και της άποψης ότι υπάρχουν κάποια υπερβατικά όντα που είναι υπεύθυνα για την ύπαρξη των πραγμάτων. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η επικούρεια φιλοσοφία, ιδιαίτερα η φιλοσοφία της φύσης, αποσκοπεί στην καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας και την απαλλαγή της ανθρωπότητας από τα δεσμά της θρησκείας· ότι δηλαδή αποσκοπεί στην υπεράσπιση της ορθολογικής και επιστημονικής σκέψης, ενάντια στον ιρασιοναλισμό και τις ιδεαλιστικές αυταπάτες όπως αυτά εκφράζονταν στην πρακτική της αρχαίας πολιτικής θρησκείας και τις θεωρητικές κατασκευές φιλοσόφων όπως ο Πλάτωνας.¹⁴ Ο ίδιος ο Επίκουρος δηλώνει πως ο αντικειμενικός του σκοπός είναι να απαλλάξει τους ανθρώπους από εξωλογικούς φόβους και από την άγνοια· κι αυτός είναι ο λόγος που η μελέτη των φυσικών φαινομένων είναι απολύτως αναγκαία.¹⁵ Εξάλλου, και ο Λουκρήτιος, από τη μεριά του, θα επαναλάβει την ίδια θέση· ασχολείται κι αυτός με τα σπουδαία ζητήματα της φύσης γιατί θέλει να απαλλάξει το ανθρωπινό πνεύμα από τα δεσμά της θρησκευτικής προκατάληψης.¹⁶ Τόσο ο Επίκουρος όσο και ο Λουκρήτιος αποσκοπούν στην εξήγηση των φυσικών φαινομένων γιατί, κατά τη γνώμη τους, είναι η πηγή των θρησκευτικών προ-

καταλήψεων.¹⁷ Βεβαίως, στην επικούρεια φιλοσοφία υπάρχει το πρόβλημα των θεών, αλλά αυτό είναι ένα ζήτημα που μπορεί κανείς να το δει ως ένα είδος προσθήκης ή παρέκβασης στη φιλοσοφία της φύσης.

Το ότι ο κόσμος υπάρχει αντικειμενικά, είναι αδημιούργητος και αυθύπαρκτος, αυτό είναι μια πρόταση του αρχαίου υλισμού που ξεκινάει από τον Δημόκριτο και επαναλαμβάνεται από τον Επίκουρο. Σύμφωνα με τον Δημόκριτο, τίποτε δεν γίνεται από το μη ον και τίποτε δεν καταλήγει στο μη ον.¹⁸ και ο Επίκουρος θα συμπληρώσει ότι το σύμπαν ήταν, είναι και θα είναι πάντοτε το ίδιο. Δεν υπάρχει τίποτε στο οποίο θα μπορούσε να αλλάξει· έξω από το σύμπαν δεν υπάρχει τίποτε άλλο που θα μπορούσε, επεμβαίνοντας σ' αυτό, να το αλλάξει.¹⁹ Η πραγματικότητα, ο κόσμος των εξωτερικών πραγμάτων, σύμφωνα με την επικούρεια αντίληψη, είναι μία, αδημιούργητη και αυθύπαρκτη. Κάθε έννοια του υπερβατικού απορρίπτεται η φύση, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Spinoza, είναι αιτία του εαυτού της, υπάρχει καθεαυτή. Έτσι, δεν υπάρχει ανάγκη καταφυγής σε κάποιο υπερβατικό ον που θα εξηγούσε τόσο την ύπαρξη της φύσης όσο και τους νόμους που την διέπουν.

Ο Λουκρήτιος είναι ακόμα πιο σαφής ως προς αυτό, γράφει:

Τίποτε δεν μπορεί να παραχθεί ποτέ από το τίποτε από μια θεϊκή δύναμη. Αν ο φόβος κυριεύει στην πραγματικότητα όλους τους θνητούς, είναι γιατί βλέπουν να συμβαίνουν πολλά πράγματα τόσο στον ουρανό όσο και στη γη, τις αιτίες των οποίων με κανέναν τρόπο δεν μπορούν να κατανοήσουν και γι' αυτό πιστεύουν ότι είναι δημιουργήματα μιας θεϊκής δύναμης. Για τους λόγους αυτούς, όταν αντιληφθούμε ότι τίποτε δεν μπορεί να προέλθει από το τίποτε, τότε θα κατανοήσουμε πιο σωστά αυτό που αναζητούμε· δηλαδή, τόσο την πηγή από την οποία μπορούν να παραχθούν όλα τα πράγματα όσο και τον τρόπο με τον οποίο παράγονται χωρίς την παρέμβαση των θεών.²⁰

Συνέπεια της απόρριψης της έννοιας της δημιουργίας ήταν και η απόρριψη της τελεολογικής εξήγησης των φυσικών φαινομένων.²¹ Τα φυσικά φαινόμενα εξηγούνται, στην επικούρεια αντίληψη, σύμφωνα με αναγκαίους αντικειμενικούς νόμους, χωρίς την παρέμβαση οποιασδήποτε υπερβατικής διάνοιας. Στην πραγματικότητα, τα φυσικά φαινόμενα εξηγούνται σύμφωνα μ' ένα μηχανιστικό πρότυπο όπου οι ποιοτικές σχέσεις ανάγονται σε ποσοτικές σχέσεις και όπου η ύλη και η κίνηση, μαζί με τον κενό χώρο, αποτελούν τα έσχατα στοιχεία του πραγματικού.

Η πραγματικότητα, συνεπώς, για την επικούρεια φιλοσοφία είναι μία, ανεξάρτητη από τη συνείδησή μας, αδημιούργητη και αυθύπαρκτη. Σε τι όμως συνίσταται αυτή η πραγματικότητα; Όπως ήδη υποδηλώσαμε, η ου-

σία της πραγματικότητας συνίσταται στην υλικότητα. Οτιδήποτε συμβαίνει στο σύμπαν, δεν αποτελεί παρά ανάπτυξη της ύλης, που είναι αιώνια και άφθαρτη. Είναι μια βασική αρχή του αρχαίου υλισμού ότι η ύλη δεν καταστρέφεται.²² Επιπλέον, η θέση ότι «τίποτε δεν μπορεί να προέλθει από το τίποτα, ούτε μπορεί να καταστραφεί και να επιστρέψει στο τίποτα», είναι, θα μπορούσαμε να πούμε, μια αρκετά σαφής διατύπωση του νόμου διατήρησης της ύλης. Αλλά από τι αποτελείται η ύλη, ποια είναι η δομή της;

Ο Επίκουρος και ο Λουκρήτιος, ακολουθώντας την ατομική θεωρία του Λεύκιππου και του Δημόκριτου, θα υποστηρίξουν ότι το σύμπαν, η ολότητα του πραγματικού, αποτελείται από στοιχειώδη σωματίδια ύλης, που δεν είναι προσιτά στις αισθήσεις μας, δηλαδή τα άτομα. Όλα τα πράγματα αποτελούνται από τα άτομα και σ' αυτά διαλύονται όταν παύουν να υπάρχουν. Τα άτομα είναι αδημιούργητα, άφθαρτα, αμετάβλητα, συμπαγή, αδιάιρετα και βρίσκονται σε διαρκή κίνηση.

Δεν θα κάνω εδώ ιδιαίτερο λόγο για τις αιτίες που οδήγησαν τους αρχαίους ατομικούς στη διατύπωση της θεωρίας τους για τα άτομα. Θα πρέπει ωστόσο να επισημάνω ότι η προσπάθεια να ερμηνευτεί η ατομική υπόθεση ως μια ενορατική σύλληψη είναι μάλλον εσφαλμένη.²³ Πρόκειται για μια άποψη που βασίζεται στις αδυναμίες της επικούρειας γνωσιοθεωρίας και η οποία φαίνεται να παραγνωρίζει τον επιστημονικό τρόπο σκέψης των αρχαίων ατομικών. Σίγουρα, ένας παράγοντας που θα πρέπει να συνέβαλε στη διατύπωση της ατομικής υπόθεσης είναι η αρχή της διχοτόμησης. Πρόκειται για το επιχείρημα ότι δεν υπάρχει όριο στη διαίρεση ενός τμήματος σε μέρη, εφόσον δεν υπάρχει όριο σε οποιαδήποτε μορφή μαθηματικής διαίρεσης, συμπεριλαμβανομένης και της διχοτόμησης. Έτσι, ο αριθμός των σημείων ανάμεσα σε δύο δοσμένα σημεία είναι άπειρος.²⁴ Αλλά μια διαίρεση *ad infinitum*, όταν εφαρμόζεται στον υλικό κόσμο, οδηγεί ουσιαστικά στην εξαφάνιση της ύλης, πράγμα που είναι αντίθετο προς τη βασική αρχή της αφθαρσίας της ύλης. Στη φύση, για τους ατομικούς υπάρχει ένα κατώτερο όριο στη διαιρετότητα της ύλης.²⁵ Χαρακτηριστικά, ο Επίκουρος αναφέρει πως η διαίρεση *ad infinitum* πρέπει να απορριφθεί ως αδύνατη, γιατί αυτό ουσιαστικά οδηγεί στην εκμηδένιση της ύλης.²⁶

Αλλά, ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε στη διατύπωση της ατομικής θεωρίας μπορεί να είναι και το αποτέλεσμα ενός ορισμένου τρόπου σκέψης που διέκρινε τους ατομικούς και που, από μεθοδολογική άποψη, είναι ιδιαίτερης σημασίας. Πρόκειται για τον αναλογικό τρόπο σκέψης,²⁷ όπου εκκινώντας από αυτό που είναι προσιτό στις αισθήσεις μας συμπεραίνουμε μέσω κάποιας αναλογίας γι' αυτό που είναι απρόσιτο στις αισθήσεις. Οι αρχαίοι ατομικοί δεν μπορούσαν φυσικά να χρησιμοποιήσουν την τεχνική του ελεγχόμενου πειράματος ούτε να θέσουν τις γενικές τους θεωρητικές προτάσεις στη διαδικασία της πρακτικής επαλήθευσης. Τα μέσα

που διέθεταν για μια όσο το δυνατό αντικειμενική προσέγγιση της φυσικής πραγματικότητας δεν ήταν παρά η παρατήρηση της φύσης μαζί με τις συνεπαγωγές που προέκυπταν από την εμπειρία. Ο Λουκρήτιος καταφεύγει συχνά στη χρήση της αναλογίας, όπως θα δούμε παρακάτω, για να στηρίξει τόσο την άποψή του για τα άτομα όσο και για την κίνηση.²⁸

Τα άτομα στην επικούρεια φιλοσοφία της φύσης έχουν τις ίδιες ιδιότητες με τα άτομα του Δημόκριτου. Τόσο για τον Επίκουρο όσο και για τον Λουκρήτιο τα άτομα είναι αδημιούργητα, άφθαρτα, αμετάβλητα, κτλ. και διαφέρουν μεταξύ τους μόνο κατά το σχήμα και το μέγεθος. Ωστόσο, ο Επίκουρος δεν θα δεχθεί την ατομική θεωρία του Δημόκριτου χωρίς κάποιες επιφυλάξεις· πράγμα που θα τον οδηγήσει σε ορισμένες τροποποιήσεις της δημοκρίτειας θεωρίας. Έτσι, ο Επίκουρος, σε αντίθεση με ορισμένες μαρτυρίες που θέλουν τον Δημόκριτο να υποστηρίζει ότι τα άτομα είναι άπειρα ως προς το μέγεθος και ότι θα ήταν δυνατό να υπάρχει ένα άτομο στο μέγεθος του σύμπαντος,²⁹ θεωρεί αναγκαίο ένα ανώτατο όριο στο μέγεθος των ατόμων. Τα άτομα είναι πάντοτε μη ορατά, και ένα ορατό άτομο θα ήταν ακατανόητο. Για τον Επίκουρο, τα μη αντιληπτά άτομα και τα ορατά σώματα συνιστούν δύο διαφορετικές κατηγορίες ύπαρξης. Το επίπεδο των ατόμων συνιστά την μη αισθητή βάση της φυσικής πραγματικότητας.³⁰ Αλλά, παρόλο που υπάρχει ένα ανώτατο όριο στο μέγεθος των ατόμων, αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει και κάποιος όριος στον αριθμό των ατόμων. Τα άτομα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι άπειρα στον αριθμό και κινούνται σ' ένα άπειρο κενό χώρο. Η υπόθεση τώρα ότι υπάρχει ένα όριο στο μέγεθος των ατόμων έχει ως λογικό επακόλουθο ότι υπάρχει επίσης ένα όριο στα σχήματα των ατόμων. Ο αριθμός των σχημάτων είναι, για τον Επίκουρο, επίσης πεπερασμένος.³¹

Αλλά ο Επίκουρος θα προχωρήσει ακόμα πιο πέρα, θα επιχειρήσει μια σημαντική τροποποίηση της ατομικής θεωρίας του Δημόκριτου, θα προσθέσει μια τρίτη βασική ιδιότητα στα άτομα, την ιδιότητα του βάρους, που είναι και η αιτία της κάθετης πτώσης των ατόμων στην κοσμολογία του.³² Η προσθήκη αυτή αποτελεί την πιο σημαντική συμβολή της επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας στην ατομική θεωρία. Γενικά, το πρόβλημα της κίνησης είναι θεμελιώδες για την επικούρεια φιλοσοφία της φύσης, όπως και για την ατομική θεωρία γενικότερα. Η κίνηση είναι αξεχώριστη από την ύλη. Ο βασικός νόμος της ύλης είναι η σταθερή της κίνηση. Η κίνηση είναι εσωτερική ιδιότητα της ύλης, με την έννοια ότι τα άτομα βρίσκονται πάντοτε σε κίνηση,³³ χωρίς να προϋποτίθεται οποιαδήποτε υπερβατική αρχή που θα τα έθετε σε κίνηση. Έτσι, για τους ατομικούς το ερώτημα για την αιτία της κίνησης δεν έχει νόημα. Οι ατομικοί δεν θέτουν το πρόβλημα της αιτίας της κίνησης, αλλά παίρνουν την κίνηση ως δεδομένη, δηλαδή ως εξηγητική αρχή, ακριβώς όπως κάνουν και στην περίπτωση των ατόμων.³⁴